

О. М. Івацішин,

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

СИНТАКСИЧНІ ТА СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТЕРМІНА В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ВТОРИННОЇ ДЕРИВАЦІЇ

У статті розглянуто питання граматичної і лексичної вторинної деривації та проаналізовано спричинені ними синтаксичні і семантичні трансформації. Серед синтаксичних видів вторинної деривації досліджено компресію, аббревіацію та утворення полікомпонентних субстантивних терміносполучень. Серед семантичних особливу увагу приділено утворенню нових лексичних одиниць шляхом ретермінологізації.

Ключові слова: деривація, термін, значення, трансформація, компресія, аббревіація.

В статье рассмотрены вопросы грамматической и лексической вторичной деривации и проанализированы вызванные ими синтаксические и семантические трансформации. Среди синтаксических видов вторичной деривации исследованы компрессия, аббревиация и образование поликомпонентных субстантивных терминосочетаний. Среди семантических особое внимание уделено образованию новых лексических единиц путем ретерминологизации.

Ключевые слова: деривация, термин, значение, трансформация, компрессия, аббревиация.

The paper considers the question of grammatical and lexical types of secondary derivation, and analyzes caused by them syntactic and semantic transformations. Among syntactic types of secondary derivation, compression, abbreviation and formation of policomponent substantive terms have been researched. Among semantic ones, particular attention has been paid to the formation of new lexical units by means of reterminologization.

Key words: derivation, term, meaning, transformation, compression, abbreviation.

Дослідження проблеми вторинної термінологічної деривації посідає у сучасному термінознавстві вагоме місце, оскільки цей процес значною мірою сприяє збагаченню терміносистем будь-якої галузі. Актуальність теми зумовлено зростанням ролі термінознавства в умовах інтенсивного розвитку науки і виробництва сучасного глобалізованого світу, що, своєю чергою, спонукає до поглиблення аналізу як основних властивостей та функцій термінів, так і до детального вивчення шляхів їхнього утворення, особливо таких продуктивних, як граматична та лексична деривація, які реалізуються шляхом синтаксичних та семантичних трансформацій вихідних термінологічних одиниць.

Проблемі деривації присвячено чимало лінгвістичних досліджень, проте питання вторинної деривації як вагомому способу термінотворення галузевих систем залишається відкритим і потребує детального вивчення. У статті ставимо за мету дослідити процеси вторинної деривації, проаналізувати синтаксичні та семантичні трансформації, спричинені такими видами деривації, як компресія, аббревіація, утворення полікомпонентних субстантивних терміносполучень, утворення нових термінів шляхом ретермінологізації. Матеріалом дослідження слугували науково-технічні тексти, присвячені проблемам техногенного впливу на довкілля.

Очевидним і незаперечним є факт існування термінів в межах спеціальної мови певного виду діяльності людини, які зазнають постійних якісних та кількісних змін. Як показали наші спостереження, характерною ознакою багатьох термінів є властивість ставати основою утворення інших термінів. Це явище відоме в термінознавстві як процес вторинної деривації.

У дослідженні ми опираємось на результати праць таких відомих лінгвістів, як Є. П. Курилович [5], С. Д. Кацнельсон [3], Л. Н. Мурзін [6], В. М. Никитевич [7], Є. С. Кубрякова [4], Ю. Г. Панкрац [8], В. С. Храковський [9], Х. Марчанд [12], Т. Лайтнер [11]. Більшість дослідників розмежовують граматичну вторинну деривацію, яка зводиться до синтаксичної, та лексичну або, інакше кажучи, семантичну вторинну деривацію, яка, на думку Ю. А. Завгороднева та О. І. Дуди, ґрунтується на звуженні чи перенесенні значення слова [2, с. 201]. У процесі будь-якої деривації змінюються форма (структура) та семантика вихідних одиниць. Ці зміни можуть бути спрямовані на використання терміна в новому значенні, в новій функції чи на створення нового терміна через перетворення старого або його комбінації з іншими термінами.

Ми поділяємо думку Є. П. Куриловича [5, с. 25], що лексична деривація полягає у перетворенні семантики вихідної одиниці, та дотримуємось визначення Л. Н. Мурзіна [6, с. 15], який вважає синтаксичну деривацію процесом перетворення синтаксичної функції вихідної одиниці, а також утворення різних синтаксичних конструкцій трансформацією певної стрижневої конструкції. Прикладом синтаксичної деривації може бути трансформація терміна *recovery of Frash Sulphur* у термін простішої синтаксичної конструкції *Frash Sulphur recovery*.

До синтаксичної вторинної деривації відносимо передусім утворення полікомпонентних субстантивних термінологічних словосполучень за допомогою збільшення числа компонентів атрибутивного ланцюжка. Простежимо динаміку утворення складного терміна *waste water treatment process* додаванням означень, виражених іменниками, до терміна *process* на такому прикладі:

process → *treatment process* → *water treatment process* →
waste water treatment process.

У даному випадку зміна форми терміна методом синтаксичної деривації спонукає до звуження та конкретизації його семантичного значення.

Продуктивними видами синтаксичної деривації в термінологічних системах є компресія та аббревіація. Конструктивною щодо них є думка Е. Бенвеніста стосовно таких основних тез теорії деривації, як інтегра-

ція одиниць нижчого рівня в складі вищого рівня і перетворювальний характер інтеграції, коли значення чи функції складним чином організованих одиниць не зводяться до значень чи функцій їх складових [1, с. 42].

Основою компресії може бути термінологічне словосполучення складнішої конструкції або висловлювання, частина речення чи фраза. Одним із засобів компресії в науково-технічних текстах, присвячених проблемам техногенного впливу на довкілля, є атрибутивні ланцюжки препозитивних субстантивних означень, які вживаються замість постпозитивних означень та сприяють стислості речень, а через них і всього тексту. В процесі утворення термінологічних словосполучень трансформацією із глибинної форми в поверхневу скорочується число синтаксичних позицій зі збереженням загального обсягу інформації. Пропущені компоненти переходять в імплікацію, а субстантивні словосполучення набувають вигляду сконденсованих трансформ об'ємних конструкцій з препозитивними означеннями. Наприклад, словосполучення *non-catalytic steam cracking process* утворено трансформацією громіздкого словосполучення *process of steam cracking without catalytics, sulphur sensitive catalyst – catalyst that is sensitive to sulphur, hydrocyclone sewage purification – purification of sewage with the help of hydrocyclon*.

Абревіація полягає у фіксованому позначенні слів терміносполучення першими літерами цих слів і є типовою ознакою англійської науково-технічної мови. Терміни-абревіатури представлено у словниках та багатьох додатках до словників. Наприклад, в англо-російському словнику «The Comprehensive English-Russian Scientific and Technical Dictionary» для терміна *RBA* зафіксовано значення *rescue breathing apparatus*, для терміна *RCA* – *raw coal ash*, для терміна *PTC* – *positive temperature coefficient*, для *IPOS* – *isolation by porous oxidized silicon*, для *ICA* – *international standard atmosphere* [10, с. 668–686]. Такі терміни мають певні переваги перед термінами, з яких вони утворені. Вони зручні для користування, оскільки є стислими та короткими за формою. Проте їх недолік полягає в тому, що вони зрозумілі лише фахівцям певної галузі та у багатьох випадках, характеризуються небажаною для термінологічних одиниць ознакою полісемії. Вони можуть збігатись за формою з термінами-абревіатурами інших галузей, позначаючи цілком інші поняття. Наприклад, *UT* – *underway trials (сірчане виробництво, universal time (екологія); RCP* – *reinforced concrete pipe (будівельна галузь), remote-control panel (електротехніка); IR* – *information retrieval (інформатика), insulation resistance (електротехніка); SP* – *shift pulse (електротехніка), soil pipe (екологія)* [10, с. 670–694].

Як показав аналіз дериваційних процесів, синтаксична деривація складається з таких паралельних процесів:

- стабілізація складу і форми термінологічних словосполучень та їх адаптація і функціонування, завдяки чому термінологічні словосполучення можуть виступати як повноцінні мовні знаки;
- переосмислення вихідного термінологічного словосполучення, частини речення чи фрази внаслідок компресії чи абревіації, що сприяє утворенню лаконічнішого, чіткішого, зручнішого для користування терміна.

Слід зазначити, що синтаксична деривація пов'язана з фіксацією лексико-компонентного складу новоутвореного терміна, проте акцент падає на закріплення синтаксичної структури такого словосполучення, яке відповідає системі граматичних зв'язків мови.

Розглянемо способи семантичної деривації в термінології, зокрема, утворення нових лексичних одиниць шляхом ретермінологізації, яка є різновидом вторинної деривації і переходом уже існуючого терміна з однієї дисципліни в іншу з повним або частковим переосмисленням. Якщо в межах однієї галузі термін характеризується чіткою однозначністю, то, проникаючи в іншу галузь чи галузі через ретермінологізацію, він стає багатозначним, інакше кажучи, набуває властивості полісемії, залишаючись при цьому як правило однозначним у межах конкретної термінологічної системи. Такі терміни відомі під назвою «терміни-деривати». Вони характеризуються різними, а інколи й протилежними семантичними відтінками.

Простежимо, що відбувається з семантикою вихідної одиниці під час утворення термінів-дериватів. Насамперед проведемо диференціацію термінів за сферами використання:

- терміни, які використовуються як у науково-технічній (позначають спеціальні поняття), так і в побутовій мові (позначають загальні поняття): *universal time, high quality, general quantity, full measure*;
- терміни, які позначають загальнонаукові та загальнотехнічні терміни, які використовуються в галузі науки і техніки у визначеннях специфічних понять: *existing system, functional law, real production, optimistic method*;
- галузеві терміни, властиві конкретній галузі науки чи техніки (*desulfitation process, desulphurisation plant, sulphur mining – сірчане виробництво; regeneration water, atmospheric absorption, industrial wastes – галузь екології*);
- аспекtnі, виділені на основі поділу галузевих відповідно до різного рівня узагальнення – від найбільших класів (родів) до найменших видів, що відображають окремі аспекти класів. Наприклад, з терміну *Sulphur*, який використовується у галузі виробництва сірки як однієї із видів хімічної галузі, відповідають аспекtnі терміни *Frush Sulphur, elementary Sulphur*.

Важливо зазначити, що один і той самий термін може використовуватись у кількох або й у всіх перелічених вище сферах, що на рівні дискурсу зумовлено дією контекстуальних чинників. При цьому, термін може набувати нового семантичного відтінку під впливом нового контексту висловлювання. Простежимо зміну семантичних відтінків значення терміна *high quality* у різних контекстах на таких прикладах:

- 1) *Germany is characterized by high quality of people's life.*
- 2) *The development of any branch of industry needs equipment of high quality.*
- 3) *The usage of high quality protection of nature greatly contributes to the development of environment technologies.*
- 4) *High quality decontamination is an inalienable element of field protection.*

У першому реченні *high quality* використано як вислів побутової мови. У другому реченні воно функціонує як загальнотехнічний термін. У третьому реченні *high quality* вжите в контексті, який стосується загальних проблем захисту довкілля, тоді як у четвертому зміст контексту звужується до аспектного використання терміна, обмеженого значенням терміна *decontamination* для позначення явища, що є невід'ємним елементом захисту довкілля і, таким чином, термін *high quality* стає компонентом аспектного терміна *high quality decontamination* в межах екологічної терміносистеми. Семантика терміна, загалом залишаючись незмінною, у даному випадку отримує специфічний відтінок під впливом контексту.

Проаналізуємо функціонування та семантику терміна *recovery process* відповідно до здійсненої нами класифікації. Термін *recovery process* (процес відновлення) вживається і як науковий та технічний, так і в побутовій лексиці. Цей термін утворився через конкретизацію слова *process*. Простежимо розвиток уточнюючого, конкретизуючого елемента в процесі термінологізації слова загальноновживаної лексики:

to cover – 1) покривати, прикривати, вкривати; 2) охоплювати, містити в собі;

to recover – 1) вмістити знову; 2) повертати до попереднього стану;

recovery – повернення до попереднього стану, відновлення;

recovery process – процес повернення до попереднього стану, процес відновлення.

Із розвитком галузей науки та виробництва це термінологічне словосполучення проникало в мову фахівців. Як терміном ним користуються у найрізноманітніших галузях, де йому притаманний специфічний семантичний відтінок: в екології – процес відновлення природних ресурсів, у металургії – процес відновлення металів, у хімічній галузі – процес відновлення речовин. Простежується спільність стрижневого значення, а саме – процес повернення речовини чи явища до попереднього стану. Проте, якщо розглянути четвертий рівень класифікації, тобто його аспектне використання, можна помітити не лише часткову семантичну зміну зі збереженням стрижневого значення, а й повну втрату вихідного значення. Термін *sulphur recovery process* у сірчаному виробництві означає «процес вилучення сірки», тобто виділення її зі сполук, що містяться в породі, під час видобутку, а термін *conventional sulphur recovery process* – «процес видобутку сірки первинними і вторинними методами». Як бачимо, втрачається зв'язок із вихідним значенням «процес відновлення сірки» і термін отримує нові аспектні значення, що існують паралельно з вихідним у галузі. У цьому випадку простежуємо існування полісемії в мові однієї галузі, що виникла в процесі семантичної деривації. Термін *sulphur recovery process*, залежно від контексту, може використовуватись зі значеннями *процес відновлення сірки*, *процес вилучення сірки* та *процес видобутку сірки*, що пов'язано з існуванням трьох видів виробництва цієї хімічної речовини. Таке явище досить рідкісне в межах однієї терміносистеми, тоді як полісемія термінологічних одиниць поза межами однієї галузі є типовою.

Аналіз деривації термінологічних структур показав, що з семантичної точки зору смисл дериваційного процесу через семантичне переосмислення зводиться до певного семантичного нарощування. Будь-яке похідне слово не є лише сумою основ чи формантів. Очевидно, нова семантична якість має певне переносне значення. Так, термінологічне словосполучення *sulphur recovery process* (у значенні «процес відновлення сірки») утворилось в результаті використання мовних елементів, які відповідають розумінню процесу відновлення як «повернення до вихідного стану» у будь-якому мовному контексті. Інакше кажучи, відбулось перенесення значення «відновлення» на процес, який дає можливість у сірчаній галузі виробництва отримати чисту речовину в результаті звільнення її від домішок хімічним способом. Термінологічне словосполучення *acid reclaiming process* (процес кислотної регенерації) утворилось шляхом перенесення значення загальноновживаного виразу *reclaiming process* (процес виправлення, процес відновлення) на процес виробництва сірчаної кислоти методом її відновлення, а *oil curing process* (процес технологічної обробки нафти) – шляхом перенесення значення загальноновживаного виразу *curing process* (процес виправлення, процес лікування) на процеси, пов'язані з очисткою нафти. Отже, можна стверджувати, що в основі семантичної деривації функціонує метафора. Зазначимо, що утворення термінологічних одиниць шляхом заміни значення загальноновживаних слів через їх переносне вживання, є одним із найпродуктивніших способів поповнення складу термінологічних систем.

Щоб зрозуміти суть семантичної функції деривації, необхідно звернутись, з одного боку, до аналізу логіко-лінгвістичних і психолінгвістичних аспектів явищ, з іншого – до системи мови в її традиційному плані. Це дасть змогу точніше та глибше пізнати семантичні зміни вихідної одиниці в процесі «перетворення» на нову одиницю.

Аналіз семантичної деривації дав змогу зробити наступні висновки щодо змін, які відбуваються в семантиці терміна-деривата порівняно з вихідним терміном:

– термін-дериват характеризується меншою кількістю диференційних ознак, ніж вихідне слово (*recovery* як вихідне слово володіє значеннями: *видужання, відновлення, відшкодування, повернення; recovery* як термін-дериват – *відновлення, вилучення, видобуток*);

– вихідне слово збагачується за рахунок нових диференційних ознак терміна-деривата через утворення нових термінів (до значень *видужання, відновлення, відшкодування, повернення* додалися нові – *вилучення, видобуток*);

– у семі терміна-деривата присутні диференційні ознаки ширшого, узагальнюючого характеру, порівняно з семою вихідного слова (терміни *видобуток сірки* та *вилучення сірки* мають ширше значення, ніж термін *відновлення сірки*);

– у вихідному терміні й терміні-дериваті іноді присутні протилежні, але одночасно й спільні диференційні значення (*видобуток* чи *вилучення* можна визначити як один із наближених видів *відновлення* сірки в контексті звільнення її від сполучення з іншими елементами).

Оскільки процес деривації може виглядати як послідовне застосування до вихідних одиниць формальних операцій, що ведуть до утворення нового терміна, доцільно ввести поняття ступеня деривації, дериваційного

кроку та дериваційного дерева на підтвердження динаміки процесів терміноутворення. Під ступенем деривації розуміємо міру, розмір, масштабність застосування змін для створення нової мовної одиниці на основі певного стрижневого поняття. Він визначається умовною семантичною близькістю чи віддаленістю (відстанню) між вихідним і новоутвореним терміном. Величину ступеня деривації отримуємо, здійснюючи логічний аналіз порівняння відхилення чи розмежування семантичних значень вихідного та нового понять. Дериваційний крок – це підтвердження динаміки процесу деривації, його існування та розвитку. Дериваційні кроки можна зобразити графічно, виявити їх частотність у тій чи іншій дериваційній системі, визначити кількість, простежити їх результати. Поєднання стрижневого поняття деривації з дериваційним ступенем і дериваційним кроком сприяє створенню картини дериваційного дерева та логічному пізнанню термінології – спільної чи похідної, загальноживаної у різноманітних науках і галузях виробництва чи конкретної, окремої, характерної лише для певної галузі.

Дослідження синтаксичної та семантичної деривації термінологічних словосполучень у текстах з проблем техногенного впливу на довкілля сприяло розробці схем дериваційних дерев, як візуальних підтверджень об'єктивного розвитку терміносистеми галузей техногенного комплексу. Важливо зазначити, що вживання значної кількості термінологічних одиниць виходить за межі однієї галузі чи окремого комплексу галузей, об'єднаних однією фаховою спрямованістю. В процесі вторинної деривації один і той самий термін, стаючи елементом словосполучення, внаслідок впливу конкретизуючих елементів на стрижневу одиницю отримує в різних галузях науки й техніки новий семантичний відтінок, дещо відмінний від вихідного. Інакше кажучи, термін стає багатозначним поза межами своєї терміносистеми. Відбувається розгалуження значень одного й того ж терміна в різних галузях.

Аналіз процесів деривації в англомовній терміносистемі з проблем техногенного впливу на довкілля дає підстави для висновку про різнопланові шляхи деривації. Дослідження проблеми деривації дало змогу визначити способи паралельних синтагматичних розгортань вихідних символів та закономірності їх можливих перетворень, знайти основу для протиставлення вихідних одиниць новим, тим, що спричиняють мотивацію, – мотивованим, джерел деривації – їх результатам, одиниць, що зумовлюють, – зумовленим. Проведений аналіз дозволив з'ясувати моделі деривації і тим самим визначити структуру вторинних одиниць мови в системі окремої субмови, а також дослідити семантичні наслідки пов'язаних з цим формальних операцій. У прикладному значенні дослідження синтаксичних та семантичних трансформацій, яких зазнає термін у процесі вторинної деривації, та вивчення структури дериваційних дерев відкривають перспективу вдосконалення процесу вивчення галузевих термінологічних систем, зокрема й під час навчання іноземної мови за фахом, яке завжди включає елементи галузевої орієнтації знань.

Література:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Завгороднев Ю. А. Способы утворення фінансово-економічних термінів у сучасній англійській мові / Ю. А. Завгороднев, О. І. Дуда // Іноземна філологія. – Львів : Світ. – 1999. – Вип. 111. – С. 201-207.
3. Кацнельсон С. Д. Порождающая грамматика и процесс синтаксической деривации / С. Д. Кацнельсон // Progress in Linguistics. – The Hague : Mouton & Co., 1970. – P. 57-105.
4. Кубрякова Е. С. Части речи в ономазиологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 116 с.
5. Курилович Е. П. Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. П. Курилович // Очерки по лингвистике. – М. : Наука, 1962. – С. 23-30.
6. Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация / Л. Н. Мурзин. – Перм : Изд-во Перм. ун-та, 1974. – 170 с.
7. Никитевич В. М. Словообразование и деривационная грамматика / В. М. Никитевич. – Гродно : Изд-во Гродн. ун-та, 1982. – 94 с.
8. Панкрац Ю. Г. О типологии процессов деривации / Ю. Г. Панкрац // Теор. аспекты деривации. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1982. – С. 52-65.
9. Храковский В. С. Деривационные отношения в синтаксисе / В. С. Храковский // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М. : Наука, 1969. – С. 19-28.
10. The Comprehensive English-Russian Scientific and Technical Dictionary / [уклад. С. М. Баринов, А. Б. Борковський]. – М. : Рус. яз, 1991. – Т. 2. – 720 с.
11. Lightner T. Introduction to English Derivational Morphology / T. Lightner. – Amsterdam, 1983. – 162 p.
12. Marchand H. On the Analysis of Substantive Compounds and Suffixal Derivatives not containing a Verbal Element / H. Marchand // Indigermenische Forschungen. – Wiesbaden : O. Brandstetter Verlag KG, 1965. – Bd. 70, № 2. – P. 119-145.